

ks. Michał Wilkosz

 <https://orcid.org/0009-0006-3069-9088>
michal.wilkosz@gmail.com

Rektorat Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech

Polskojęzyczne duszpasterstwo w Niemczech. Historia, tożsamość i rola Polskiej Misji Katolickiej w kontekście migracji, pluralizmu i przemian religijnych

 <https://doi.org/10.15633/ps.30303>

ks. Michał Wilkosz — ukończył teologię (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie) oraz filologię germańską (Uniwersytet Śląski w Katowicach). Absolwent podyplomowych studiów specjalizacyjnych w zakresie managementu (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie) oraz pedagogiki opiekuńczo-wychowawczej z pomocą psychologiczno-pedagogiczną (Wyższa Szkoła Nauk Pedagogicznych w Warszawie). Doktorat w zakresie teologii pastoralnej obronił na Albert-Ludwigs-Universität we Fryburgu Bryzgowijskim, specjalizując się w psychologii pastoralnej. Pełni urząd rektora Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech. Mieszka w Hanowerze.

Article history • Received: 12 Dec 2025 • Accepted: 27 Feb 2026 • Published: 30 Sep 2026

ISSN 1428-5673 (print) • **ISSN** 2391-6575 (online) • Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Abstrakt

Polskojęzyczne duszpasterstwo w Niemczech. Historia, tożsamość i rola Polskiej Misji Katolickiej w kontekście migracji, pluralizmu i przemian religijnych

Artykuł prezentuje szeroką panoramę rozwoju polskojęzycznego duszpasterstwa w Niemczech, ukazując je jako zjawisko nie tylko religijne, lecz również społeczno-kulturowe, ściśle związane z historią polskiej obecności na ziemiach niemieckich. Analiza obejmuje kluczowe etapy migracji Polaków od XVII wieku po współczesność z uwzględnieniem zróżnicowanych uwarunkowań politycznych, gospodarczych i kościelnych, które determinowały formy organizowania życia religijnego i podtrzymywania tożsamości narodowej. Szczegółne miejsce zajmuje 50-lecie działalności Polskiej Misji Katolickiej. W artykule przeanalizowano pięć głównych faz rozwoju duszpasterstwa: okres przedrozbiorowy, emigrację zarobkową przełomu XIX i XX wieku, rzeczywistość międzywojenną, dramat II wojny światowej oraz okres powojennej instytucjonalizacji. Szczególna uwaga poświęcona jest roli duchowieństwa, którego działalność – często prowadzona mimo ograniczeń nakładanych przez państwo i lokalne struktury kościelne – była kluczowa dla zachowania języka, religii i tradycji. Osobne miejsce zajmuje refleksja nad wkładem kard. Augusta Hlonda i abpa Józefa Gawliny w organizację oraz duchowe ukierunkowanie opieki nad Polonią. Jubileusz 50-lecia Polskiej Misji Katolickiej stanowi punkt wyjścia do próby oceny jej znaczenia w kontekście współczesnych wyzwań migracyjnych, pluralizmu kulturowego i przemian w życiu religijnym Polaków. Artykuł wskazuje, że PMK nie tylko pełni funkcję instytucji duszpasterskiej, ale także pozostaje ważnym ośrodkiem formowania wspólnoty i pamięci zbiorowej w dynamicznym środowisku europejskim.

Słowa kluczowe: Polska Misja Katolicka, Polonia w Niemczech, duszpasterstwo polonijne, historia emigracji polskiej, tożsamość narodowa, diaspora polska

Abstract

Polish-language pastoral care in Germany. History, identity, and the role of the Polish Catholic Mission in the context of migration, pluralism, and religious transformations

The article offers an in-depth examination of the historical development of Polish-language pastoral care in Germany, interpreting it not merely as a religious phenomenon but as a complex socio-cultural process intrinsically linked to the centuries-long presence of Poles in German territories. It traces the major stages of Polish migration from the seventeenth century to the present day, highlighting the political, economic, and ecclesial conditions that shaped the organization of religious life and the preservation of national identity among Polish communities abroad. Particular emphasis is placed

on the 50-year activity of the Polish Catholic Mission. The article analyzes five principal phases in the evolution of pastoral structures: the pre-partition era, the turn-of-the-century economic migration, the interwar period, the turbulent years of the Second World War, and the post-war institutional consolidation. Special attention is devoted to the role of the clergy, whose efforts—often undertaken despite restrictions imposed by state authorities and ecclesiastical jurisdictions—were instrumental in safeguarding language, faith, and cultural tradition. The study also highlights the contributions of Cardinal August Hlond and Archbishop Józef Gawlina, whose leadership proved decisive for the spiritual and organizational framework of pastoral care for the diaspora. The 80th anniversary of the Polish Catholic Mission provides an opportunity to evaluate its enduring significance in the context of contemporary migratory trends, cultural pluralism, and the evolving religious landscape among Poles abroad. The article argues that the Mission functions not only as a pastoral institution but also as an important locus of community building and collective memory within the dynamic environment of modern Europe.

Keywords: Polish Catholic Mission, Polish diaspora in Germany, Polish migrant pastoral care, history of Polish migration, national identity, Polish diaspora

Niniejszy artykuł jest przepracowaną formą rozdziału zamieszczonego w publikacji: M. Wilkosz, *Polnische Katholische Jugend in Deutschland. Standortbestimmung & Entwicklungstendenzen in den Jahren 1945–1952 und nach 1990. Eine vergleichende Analyse*, Katowice–Hannover 2022.

Historia Polaków w Niemczech to opowieść o migracji, trudach adaptacji, ale także o niezwyklej determinacji w zachowaniu tożsamości narodowej i religijnej na obczyźnie. Od XVII wieku, przez okresy wielkich migracji zarobkowych, po dramatyczne wydarzenia dwóch wojen światowych i współczesne procesy globalizacji Polacy w Niemczech stawali przed wyzwaniem zachowania swojej kultury i wiary. W tym kontekście polskojęzyczne duszpasterstwo odgrywało i nadal odgrywa kluczową rolę jako instytucja, która łączy nie tylko wspólnotę religijną, ale także buduje most pomiędzy Polakami w Niemczech a ich ojczystą tradycją.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest historyczny rozwój polskojęzycznego duszpasterstwa w Niemczech – od pierwszych, indywidualnych inicjatyw duchownych w XVIII i XIX wieku, przez okres międzywojenny i doświadczenie II wojny światowej, aż po powstanie i współczesne funkcjonowanie Polskiej Misji Katolickiej. Inspiracją do jego napisania stał się jubileusz pięćdziesięciolecia Misji, który przypada w 2026 roku. Celem artykułu jest ukazanie, jak na przestrzeni kolejnych epok kształtowały się formy opieki duszpasterskiej nad Polakami oraz jak te formy, mimo zmieniających się warunków politycznych, społecznych i migracyjnych, umożliwiały zachowanie i rozwijanie tożsamości religijnej i narodowej.

Aby ten proces uchwycić w sposób rzetelny, analiza opiera się na zróżnicowanym materiale źródłowym. Za źródła o znaczeniu fundamentalnym uznać należy – wcześniej niepublikowany ani niepoddany analizie i interpretacji naukowej – bogaty materiał archiwalny Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech dokumentujący realne formy duszpasterstwa. Źródła te są odczytywane i interpretowane w świetle opracowań historycznych pozwalających określić kontekst życia Polaków w Niemczech, a także analizowane na gruncie dokumentów kościelnych, które wyznaczają kanoniczne i pastoralne ramy działania misji językowych. Przyjęty rygor metodologiczny, polegający na odpowiednim uwzględnieniu perspektyw historycznej i prawnokanonicznej, służy analizie teologiczno-pastoralnej, pozwalając zrozumieć znaczenie opisywanych faktów w procesach kształtowania wspólnoty i tożsamości.

W tym ujęciu zasadnicza teza artykułu brzmi: polskojęzyczne duszpasterstwo w Niemczech, zwieńczone w formie Polskiej Misji Katolickiej, stanowiło i nadal stanowi kluczową przestrzeń zachowywania wiary,

języka i kultury Polaków, a zarazem elastyczną odpowiedź Kościoła na dynamiczne przemiany społeczne i migracyjne.

Taka perspektywa wyznacza również strukturę niniejszego tekstu. Kolejne jego części przedstawiają następująco: początki duszpasterstwa przed I wojną światową, jego rozwój w okresie międzywojennym oraz strategię przetrwania w czasie II wojny światowej; powojenny proces organizowania opieki duszpasterskiej wśród Polaków w Niemczech oraz analizę powstania, instytucjonalizacji i aktualnego funkcjonowania Polskiej Misji Katolickiej. Tak nakreślony układ pozwala przeprowadzić spójną rekonstrukcję procesu, który doprowadził do ukształtowania jednej z najważniejszych struktur podtrzymujących religijną i narodową tożsamość polskiej diaspory.

1. Okres przed pierwszą wojną światową

Można wskazać wiele przyczyn emigracji polskiej do Niemiec przed I wojną światową. Jako najważniejszą przyczynę wymienia się regres gospodarczy, który był wynikiem wojen toczonych na terenach Polski na przełomie XVII i XVIII wieku. Wojny te spowodowały drastyczne zubożenie społeczeństwa polskiego, które zmuszone sytuacją materialną szukało lepszych warunków życia poza granicami Polski. Nierzadko też emigracja spowodowana była względami politycznymi.

Pierwsze duże skupiska Polaków na terenie Niemiec ukształtowały się na terenie Drezna i Lipska. Był to wynik unii personalnej Polski z Saksonią (1697–1763). To właśnie te tereny stały się miejscem działalności konfederatów barskich oraz terenem przygotowania powstania kościuszkowskiego. Kolejnym wielkim ośrodkiem skupiającym polską emigrację przed I wojną światową był Berlin. Emigracja ta składała się w znacznej mierze z żołnierzy służących w armii pruskiej, artystów i przedsiębiorców. Od 1810 roku do Berlina coraz częściej zaczyna przybywać polska młodzież w celu dalszego kształcenia. W drugiej połowie XIX wieku Berlin stał się prężnym ośrodkiem rozwiniętym przemysłowo. Spowodowało to napływ polskich pracowników fizycznych¹.

1 Por. A. Nadolny, Organizacje kulturalne Polaków w Niemczech do 1939 roku, w: Polacy – Niemcy. Przeszość – teraźniejszość – przyszłość, red. Z. Zieliński, Katowice 1993, s. 118–120.

Od 1870 roku nastąpił masowy napływ polskich pracowników na tereny Niemiec. Był to wynik gwałtownego rozwoju gospodarczego, który dokonał się w tym kraju po zwycięskiej wojnie Prus z Francją. Polacy docierali szczególnie na tereny Zagłębia Ruhry, a także do miast portowych: Hamburga, Bremy i Lubeki. Ze względu na powiększającą się liczebnie polską emigrację dostosowywano usługi i handel do potrzeb polskich m.in. poprzez polskie napisy w sklepach i zakładach pracy. Władze niemieckie postanowiły się temu przeciwstawić, wprowadzając zakaz używania języka polskiego na terenie zakładu pracy. Z uwagi na dobre zarobki polskich robotników wyraźnie poprawił się standard życia ich rodzin, co skłaniało wielu z nich do otwierania własnej działalności gospodarczej w postaci np. małych sklepików².

Cechą znamionującą polską emigrację tego okresu jest tendencja do zrzeszania się i tworzenia organizacji. Początkowo miały one charakter pomocowy dla nowo przybyłych rodaków. Dopiero w późniejszych okresach przybierały one formę stowarzyszeń kulturalnych. Niezależnie od rodzaju i formy stowarzyszenia te zawsze miały charakter katolicki. Pomimo wzmożonej polityki integracyjnej prowadzonej przez władze, Polacy już od samego początku bardzo dbali o to, by zachować możliwość praktykowania wiary w języku ojczystym, a tym samym troszczyli się o zachowanie tego języka. Przykładem takiego stowarzyszenia było Stowarzyszenie Polsko-Katolickie pod opieką Matki Boskiej Częstochowskiej. Statut stowarzyszenia wykluczał przyjmowanie członków, którzy nie byli ani Polakami, ani katolikami³. Powstawanie stowarzyszeń popierali polscy księża znajdujący się w Niemczech. Warto w tym kontekście wspomnieć ks. Piotra Wawrzyniaka, ks. Zygmunta Świdra i ks. Stanisława Witkowskiego⁴. Celem tych stowarzyszeń było dbanie o wiarę, tradycję, kulturę i język polski wśród Polaków znajdujących się na terenie Niemiec, a także o morale tutejszej Polonii i podnoszenie poziomu intelektualnego. Stowarzyszenia katolickie stanowiły impuls do powstawania organizacji o charakterze zawodowym, których początek wiąże się z powstaniem w 1867 roku Towarzystwa Przemysłowców

² Por. A. Nadolny, *Organizacje kulturalne Polaków w Niemczech*, s. 120.

³ Por. A. Nadolny, *Organizacje kulturalne Polaków w Niemczech*, s. 121.

⁴ Por. J. Kozłowski, *Polacy w Niemczech w XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, w: *Polonia w Europie*, red. B. Szydłowska-Ceglowska, Poznań 1992, s. 228.

Polakach w Berlinie. Do tych organizacji mogli już należeć Polacy niekatolicy⁵. Celem organizacji zawodowych była wzajemna pomoc i doskonalenie zawodowe. Zrzeszały one kupców, rzemieślników oraz przedsiębiorców. Utrzymywały też kontakty z podobnymi organizacjami na terenie całego kraju⁶.

Oprócz organizacji o charakterze religijnym i zawodowym pod patronatem polskich duchownych powstawały także organizacje charytatywne, jak np. powołana w 1876 roku Konferencja św. Jana Kantego. Celem tych organizacji była pomoc materialna Polakom nieposiadającym żadnych środków finansowych⁷.

W okresie poprzedzającym I wojnę światową nikt nawet nie myślał o powołaniu regularnego duszpasterstwa polonijnego na terenie Niemiec. Powodów ku temu było wiele. Do najważniejszych z nich należy zaliczyć: nieprzychylność lokalnych władz kościelnych, brak odpowiedniej liczby duchownych władających językiem polskim, życie zawodowe Polaków, które niejednokrotnie wiązało się z ciężką fizyczną pracą pochłaniającą wiele czasu, rozproszenie Polaków w różnych regionach Niemiec i brak możliwości regularnego kontaktu. Pomimo nieprzychylniej atmosfery pojawiały się namiastki duszpasterskiej pracy z Polakami, jak regularnie sprawowane nabożeństwa i kazania głoszone w języku polskim oraz tworzenie grup formacyjnych opartych na Biblii. Tak działo się np. w diecezji Paderborn i Münster, gdzie polecano, aby księża przebywający na studiach podejmowali opiekę nad wiernymi mówiącymi po polsku. Dlatego też powstawały grupy formacyjne, w których czytano Pismo Święte, wygłaszano referaty o charakterze katolickim, śpiewano pieśni religijne. Ponadto księża starali się przygotowywać konferencje ascetyczne i kazania, w których nauczano podstawowych prawd wiary w języku polskim oraz słuchano spowiedzi. Takich aktywności podjęli się na terenie diecezji Paderborn ks. Józef Szostowski i ks. Franciszek Liss. Ostatni z wymienionych zapisał się w historii polskiej emigracji i polskojęzycznego duszpasterstwa tym, że założył pierwsze polskie pismo „Wiarus Polski”, poprzez które chciał dotrzeć do wszystkich

5 Por. A. Szulczyński, *Zarys dziejów Polonii niemieckiej: z informatorem*, Berlin 1999, s. 9.

6 Por. J. Kozłowski, *Rozwój organizacji społeczno-narodowych pochodźstwa polskiego w Niemczech w latach 1870–1914*, Wrocław–Warszawa 1987, s. 51–52.

7 Por. A. Szulczyński, *Zarys dziejów Polonii niemieckiej*, s. 10.

polskich robotników na obszarze Ruhrgebiet. Kolejnym polskojęzycznym pismem, jakie zdecydował się wydawać ks. Liss, był „Posłaniec Katolicki”. Pismo to zawierało Ewangelie, kazania, artykuły religijne i kronikę kościelną. Dzięki ks. Lissowi została zorganizowana pierwsza uroczystość narodowa, poświęcona stuleciu Konstytucji 3 Maja, zbierająca rzesze Polaków znajdujących się w Ruhrgebiet⁸.

Pod koniec lat 80. i na początku lat 90. XIX wieku Polonia w Niemczech podjęła starania o pozyskanie księdza do stałej opieki duszpasterskiej. Świadectwem tego są liczne pisma do lokalnych biskupstw oraz spotkania przedstawicieli Polonii z delegatami miejscowego biskupa. Rozważano także, by udać się w tej sprawie do Watykanu, prosząc o wsparcie Stolicę Apostolską. Niestety, plany te nie zostały zrealizowane. Opieka duszpasterska wobec Polonii przed I wojną światową, była zdecydowanie niewystarczająca. Niemniej jednak niewielkie inicjatywy duszpasterskie, jakie podejmowano w tym czasie, nie poszły na marne. Dzięki konsekwencji i stanowczości Polonii stopniowo do pracy w Niemczech przyjeżdżało coraz więcej polskojęzycznych księży. W roku 1913 odprawiano nabożeństwa w języku polskim w 24 ośrodkach w Ruhrgebiet, a liczba duchownych znających język polski wzrosła do 75⁹.

W innych regionach Niemiec duszpasterstwo polonijne rozwijało się podobnie, jak w Ruhrgebiet. Rozpoczynano od tworzenia stowarzyszeń i organizacji. Dzięki wsparciu duchownych formułowano statuty i programy spotkań, a następnie starano się o wprowadzanie polskich nabożeństw¹⁰. Sytuację Polonii w Niemczech zmieniła I wojna światowa.

2. Okres międzywojenny

Podczas pierwszej wojny światowej wielu Polaków zostało wcielonych do wojska. Znaleźli się pośród nich także przedstawiciele stowarzyszeń katolickich. Zarzucając sprzyjanie państwom Ententy, aresztowano wielu polskich działaczy, chociaż formalnie nie zakazano działalności

8 Por. K. Murzynowska, *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880–1914*, Wrocław–Warszawa 1972, s. 72n.

9 Por. J. Kozłowski, *Rozwój organizacji społeczno-narodowych*, s. 51–52.

10 Por. S. Bober, *Duszpasterstwo polskie w Niemczech*, w: *Polnischsprachige Seelsorge in Deutschland*, red. S. Bober, S. Budyn, Lublin–Hannover 2006, s. 33.

stowarzyszeniom polskim. Chociaż Polaków tamtego czasu cechowała postawa antyniemiecka, zdecydowano się na postawę lojalistyczną wobec władz niemieckich. Wynikało to z obawy przed wprowadzeniem zakazu działalności polskich stowarzyszeń. Okres międzywojenny odznaczał się silną inicjatywą asymilacyjną i integracyjną władz niemieckich wobec Polaków. Z tego względu Polacy poprzez wierność religii katolickiej i ojczystemu językowi próbowali zachować swoją kulturę i tożsamość narodową¹¹.

Jednym z kluczowych wydarzeń i inicjatyw Polonii w Niemczech było powołanie w 1922 roku Związku Polaków w Niemczech. Informację o tym zamieściła polska gazeta „Dziennik Berliński”, w której znalazł się statut tego stowarzyszenia. W świetle tego statutu organizacyjnie teren Niemiec podzielono na cztery części, a z czasem powołano pięć. Związek Polaków w Niemczech, działając w różnych częściach kraju, miał za zadanie promować kulturę polską i język polski. Zaangażowanie tego związku zaznaczało się szczególnie na polu edukacji. Głównymi promotorami jego działalności byli polscy duchowni¹². Za wyznacznik wierności narodowej uznawano połączenie katolicyzmu z patriotyzmem. W ramach stowarzyszenia pielgrzymowano do sanktuariów narodowych, w tym na Jasną Górę. Ponadto pielęgnowano więź z Kościołem powszechnym, organizując pielgrzymki do Rzymu.

W tym czasie silnie zaznaczała się potrzeba tworzenia polskojęzycznych duszpasterstw w Niemczech. Zauważył to m.in. ks. Edmund Rolewski, delegat prymasa Polski Edmunda Dalbora, który odwiedził biskupów niemieckich regionu Nadrenii i Westfalii oraz wizytował tamtejsze kolonie polskie. Problemem, jaki pojawił się w okresie międzywojennym, był masowy wyjazd Polaków z Niemiec do Polski, za emigrantami podążali także ich duszpasterze. Niemieccy księża znający język polski wycofywali się z polskojęzycznego duszpasterstwa. Grupa emigrantów, która zdecydowała się pozostać na terenie Niemiec, została pozostawiona niejednokrotnie bez opieki duszpasterskiej. Nierzadko dochodziło także do likwidacji miejscowych duszpasterstw polonijnych,

¹¹ Por. Religijność katolików polskojęzycznych w Hamburgu, red. H. Koszałka, Ząbki 2002, s. 26.

¹² Por. G. Janusz, Polacy w Niemczech a niepodległość Polski, w: Polonia i odbudowa państwa polskiego w 1918 roku, red. W. Śladkowski, Lublin-Warszawa 1991, s. 25.

co tłumaczono znajomością języka niemieckiego przez polską emigrację. Nieprzychylność władz kościelnych zaznaczała się tutaj dość wyraźnie. Dochodziło nawet do następujących ekscesów: nieznający dobrze języka niemieckiego zmuszeni byli uczyć swoje dzieci niemieckiej formuły spowiedzi. W związku z zaistniałą sytuacją kierowano petycje do bpa Adolfa Bertrama do Wrocławia, ale niestety pozostawały one bez odpowiedzi. Petycje trafiały także na biurko kard. Hlonda. Brak reakcji na potrzeby religijne emigracji polskiej spowodował, że Związek Polaków w Niemczech opracował w 1929 roku Memoriał dotyczący spraw kościelnych polskiej mniejszości narodowej w Niemczech. Memoriał został przesłany zarówno do nuncjusza apostolskiego w Niemczech, jak też do biskupa Bertrama we Wrocławiu. Zawierał on 90 różnych dokumentów zebranych w latach 1923–1928, które potwierdzały działania mające na celu dyskryminację Polaków i ograniczające ich w praktykowaniu życia religijnego. Zarówno memoriał, jak też częste prośby do niemieckiej konferencji episkopatu oraz wizyty kard. Hlonda przyczyniły się do pewnych ustępstw na rzecz duszpasterstwa w języku polskim¹³. Warto zaznaczyć tu szczególną rolę, jaką w tym obszarze odegrał kard. Hlond.

Pod jego patronatem powołano w Poznaniu w 1928 roku Biuro Opieki nad Emigracją, a w 1932 roku zostało założone nowe zgromadzenie zakonne—Towarzystwo Chrystusowe dla Polskich Emigrantów. Głównym zadaniem nowopowstałego zgromadzenia miała być opieka duszpasterska nad polską emigracją w krajach, do których udawali się Polacy. Biuro przy wsparciu księży chrystusowców aktywnie zaangażowało się na rzecz Polonii w różnych krajach, a także podjęło kontakt z lokalnymi konferencjami episkopatów w celu utworzenia i zapewnienia stałej opieki duszpasterskiej nad Polakami. W kilku krajach europejskich udało się nawet przekonać władze poszczególnych episkopatów do utworzenia Polskiej Misji Katolickiej. Pomimo usilnych zabiegów nie udało się do tego przekonać niemieckich biskupów¹⁴.

Kardynał Hlond stale interesował się losem Polaków na terenie Niemiec. Delegował księży, którzy mieli rozeznawać sytuację i informować

13 Por. B. Kołodziej, *Opieka duszpasterska nad wychodźcami polskimi*, Poznań 2003, s. 245–247.

14 Por. J. Śliwański, A. Weiss, *Z dziejów duszpasterstwa Polaków w Niemczech Zachodnich*, „*Studia Polonijne*” 1 (1976), s. 140.

go o powstających obszarach osiedlania się Polaków. Na podstawie przekazywanych przez księży wiadomości stawało się dla prymasa oczywiste, że istnieje konieczność delegowania polskich duchownych do pracy duszpasterskiej w Niemczech. Duchowni ci powinni być w stałym kontakcie z niemieckimi duszpasterzami, którzy pomogliby w załatwieniu formalności związanych z ich pobytem. W związku z tym kuria w Poznaniu zorganizowała wyjazd kilku księży z posługą duszpasterską do Niemiec. Wydatki organizacyjne wyjazdu pokryła kuria prymasowska w Poznaniu, a następnie koszty te zostały zrefundowane przez Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej¹⁵.

Z tego czasu zachował się także raport o stanie opieki duszpasterskiej w Niemczech, który złożył wicekonsul Berlina Stanisław Łukaszewicz, na podstawie wizytacji w 1930 roku w Strassburgu, Rostocku, Wismarze, Teterowie. W tym czasie odwiedził biskupa Osnabrück – Wilhelma Berninga. Raport Łukaszewicza, jak i inne mniejsze raporty i sprawozdania, wskazywał wyraźnie, że Polonia angażuje się w życie Kościoła i wspiera go materialnie, chociaż uposażenia polskich pracowników są dużo niższe niż wynagrodzenia niemieckich pracowników. Ponadto raporty te wskazywały na brak polskich księży w duszpasterstwie Polaków. Ich miejsce zajmowali niemieccy duchowni, którzy nie byli w stanie wyjść naprzeciw oczekiwaniom duszpasterskim Polonii¹⁶.

Od połowy lat 30. rozpoczęły się ataki na wszystko, co wiązało się z kulturą polską. Wstrzymywano wydawanie wiz dla księży pragnących udać się z posługą duszpasterską do Niemiec. Masowo likwidowano nabożeństwa w języku polskim oraz zakazywano modlenia się głośno w ojczystym języku. Mimo to władze niemieckie nie zaprzestały sprowadzania polskich robotników. Związek Polaków w Niemczech skierował do kanclerza Niemiec Adolfa Hitlera w 1937 roku memoriał w tej sprawie. Memoriał ten w 1938 roku trafił nawet do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Sytuacja duszpasterstw prowadzonych w języku polskim stała się przedmiotem obrad konsulów polskich w Niemczech. Podkreślano konieczność działalności polskich kapłanów i nauczycieli. Sprawa stała się na tyle poważna, że zainteresowało się nią nawet Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie. Podkreślano znaczenie

¹⁵ Por. B. Kołodziej, *Opieka duszpasterska*, s. 249–250.

¹⁶ Por. B. Kołodziej, *Opieka duszpasterska*, s. 247.

duszpasterstwa polonijnego dla rozwoju wiary Polaków za granicą, przekazu kultury i tradycji polskiej oraz dbałości o morale polskich pracowników. Pomimo tych wszystkich zabiegów sytuacja nie ulegała poprawie. Nawet podpisany w 1933 roku konkordat między Stolicą Apostolską a III Rzeszą nie przyniósł żadnej poprawy w tym zakresie¹⁷.

Od 1939 roku przyjazd nowych polskich księży na teren Niemiec był już niemożliwy. Władze hitlerowskie rozpoczęły walkę ze wszystkim, co nie wiązało się z kulturą niemiecką. Przedmiotem ataku stała się także religia katolicka. Za swoją działalność religijną i patriotyczną polscy księża byli wydalani z kraju. Ograniczono także możliwość odprawiania nabożeństw w języku polskim. Duszpasterstwo polonijne jednak nie zniknęło. Potajemnie praktykowano tradycje i zwyczaje polskie oraz różne formy pobożności¹⁸.

3. Okres drugiej wojny światowej

W czasie II wojny światowej zwiększyło się w Niemczech zapotrzebowanie na siłę roboczą z zagranicy, gdyż niemieccy robotnicy wcielani byli do armii. Jeśli idzie o Polskę, werbunek miał charakter przymusowy¹⁹. Jedynie 5% ludności polskiej przebywało w tym czasie w Niemczech dobrowolnie. Trudno jest dokładnie stwierdzić, ilu Polaków wywieziono do Niemiec. Rejestr z 30 czerwca 1944 roku wskazuje, że w tym czasie Polacy stanowili 32% wszystkich pracowników-obcokrajowców. Gdy idzie o obszary zatrudnienia i zaangażowania, były to: praca w gospodarstwie lub rybołówstwie, prace gospodarcze w domach, praca w leśnictwie i przemyśle. Pracowali nie tylko mężczyźni, ale też kobiety i dzieci. Szacuje się, że w tym czasie w różnych obszarach niemieckiej gospodarki zatrudnionych było ok. 100 tys. dzieci i młodzieży²⁰.

17 Por. B. Kołodziej, *Opieka duszpasterska*, s. 259.

18 Por. B. Wierzbiański, *Polonia zagraniczna w latach 1939–1946*, Londyn 1946, s. 15.

19 Por. C. Łuczak, *Wywóz ludności polskiej na roboty przymusowe do Rzeszy i jej położenie (1939–1945)*, w: *Z literą „P”. Polacy na robotach przymusowych w hitlerowskiej Rzeszy 1939–1945. Wspomnienia, wybór i oprac. R. Dyliński, M. Flejsierowicz, S. Kubiak*, Poznań 1976, s. 7–21.

20 Por. K. Kosicki, *Przebyłsi duszpasterstwa wśród Polaków w Niemczech w czasie II wojny światowej*, „*Duszpasterz Polski Zagranicą*” 42 (1991), s. 551–552.

Od rozpoczęcia II wojny światowej władze niemieckie wydawały coraz ostrzejsze restrykcje dotyczące życia religijnego i duszpasterskiego. Zamykano polskie stowarzyszenia, a niejednokrotnie aresztowano ich najbardziej aktywnych działaczy. Rozporządzenia z 17 lutego i 24 kwietnia 1940 roku zakładały likwidację polskich stowarzyszeń oraz przejęcie ich majątku²¹.

Kościół niemiecki żywo zainteresował się napływem polskich robotników do Niemiec i rozpoczął pertraktacje z władzami państwowymi na temat zorganizowanych form duszpasterstwa Polaków. W dniu 16 kwietnia 1940 roku biskup Heinrich Winken przedstawił episkopatowi Niemiec oraz ministrowi do spraw wyznań – Hansowi Kerrlowi – projekt takiego duszpasterstwa. Zakładał on silne związanie duszpasterstwa polonijnego z niemieckimi parafiami. Pozwalał na działalność tzw. duszpasterzy wędrownych, ale posiadających jedynie niemieckie obywatelstwo. Dostęp do sakramentów świętych miał być dla polskich robotników nieograniczony. W odpowiedzi na ten projekt minister Kerrl powołał się na rozporządzenie Heinricha Himmlera z 8 marca 1940 roku dotyczące duszpasterstwa polskich robotników. Wynika z niego, że działalność duszpasterzy wędrownych miała być rejestrowana i kontrolowana przez policję. Zabroniono spowiadania w języku polskim, a w zamian zachęcano do udzielania abszolucji generalnej²². W odpowiedzi na to przewodniczący Konferencji Episkopatu Niemiec – kardynał Bertram – wielokrotnie podejmował próby przekonania władz państwowych do zniesienia zakazu spowiadania w języku polskim. Tłumaczył to dbałością o morale robotników, co miało mieć przełożenie na bardziej wydajną i mniej problematyczną pracę dla kraju. Ponadto wzmocnienie duchowe i wsparcie robotników poprzez duchownego miało uchronić przed różnymi formami agresywnych działań ze strony tych pracowników. Kerrl, w odpowiedzi na prośby kardynała Bertrama, wydał 15 lipca 1941 roku okólnik do biskupów niemieckich, w którym zakazał jakichkolwiek form duszpasterstwa w języku polskim, w tym nawet abszolucji generalnej. Gdy idzie o msze święte, było

²¹ Por. G. Janusz, *Polonia w Niemczech*, w: *Polonia w Niemczech. Historia i współczesność*, red. M. Masłowska, Warszawa 1995, s. 26.

²² Por. Z. Zieliński, *Niemcy i katolicyzm polski w czasie II wojny światowej*, w: *Polacy – Niemcy. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, s. 34–35.

to możliwe jedynie w wielkie święta i przed południem. Popołudniowe spotkania były zakazane, z uwagi na niebezpieczeństwo działalności konspiracyjnej²³.

Biskupi polscy również nie pozostali głusi na los polskich robotników w Niemczech. Przykładowo kardynał Sapieha w 1943 roku zwrócił się do rządu Generalnej Guberni z memoriałem wykazującym brak opieki duszpasterskiej nad polskimi robotnikami. Podobne interwencje podejmowali: biskup Jan Lorek z Sandomierza i biskup Czesław Kaczmarek z Kielc. Biskupi informowali, że są gotowi delegować do Niemiec grupę księży, którzy mieliby podjąć opiekę nad polskimi robotnikami. Niestety, nie doczekali się żadnej pozytywnej odpowiedzi. W związku z tym zdecydowali się podjąć kroki nieoficjalne, czyli skierować księży jako pracowników do Rzeszy. Wyszukani kandydaci, pod zmienionym nazwiskiem, otrzymywali w Arbeitsamt skierowanie do konkretnej pracy fizycznej. Księża ci musieli uważać, żeby nie zostać zdekonspirowanymi. Odróżniali się bowiem od zwykłych pracowników nie tylko stylem bycia, ale także słownictwem i znajomością języka niemieckiego. Swoją działalność prowadzili potajemnie. Dbali o sprawowanie sakramentów świętych. Przykładowo Eucharystia była sprawowana w pokoju jednego z księży po całym dniu pracy. Zapewniali ciągłość tradycjom świątecznym, spowiadali i wygłaszali kazania, oddziałując w ten sposób na morale robotników. Księża ci otrzymywali paczki żywnościowe z Polski oraz potrzebne do pracy duszpasterskiej materiały w postaci modlitewników i innych dewocjonaliów. Zadaniem tych kapłanów było zebranie jak największej liczby pracowników i towarzyszenie im duchowo. W przypadku dekonspiracji każdy z tych księży musiał liczyć się ze śmiercią lub obozem koncentracyjnym. Duchowni najczęściej trafiali do obozu w Dachau. Pierwsza grupa polskich księży, w liczbie 7, trafiła tam już we wrześniu 1939 roku. Władze obozowe starały się wyplenić wszelkie przejawy kultu religijnego. Mimo to więzieni księża spotykali się potajemnie na uboczu, aby modlić się i wzajemnie spowiadać. Sytuacja ta trwała aż do zakończenia wojny²⁴.

Także z obszaru Polski podejmowano starania o polskich robotników w Niemczech. Kardynał Sapieha zachęcał proboszczów w swojej diecezji

²³ Por. Z. Zieliński, *Niemcy i katolicyzm polski*, s. 36–37.

²⁴ Por. K. Kosicki, *Przebłęski duszpasterstwa*, s. 559–560.

krakowskiej, by utrzymywali kontakt listowny ze swoimi parafianami wywiezionymi na roboty przymusowe²⁵.

W momencie zakończenia wojny na terenie Niemiec przebywało ok. 1,9 mln obywateli polskich. Większość z nich stanowili robotnicy przymusowi. Pozostali to więźniowie obozów koncentracyjnych, jeńcy wojenni czy też uciekinierzy zbiegli do Niemiec przed zbliżającym się frontem. Prawie wszyscy zostali zaklasyfikowani jako tzw. *Displaced persons*. Liczba Polaków nie uwzględniała tych, którzy zostali wcieleni do Wehrmachtu, czy też tych, którzy podpisali niemiecką *Volksliste* i przyjęli niemieckie obywatelstwo²⁶.

4. Okres powojenny

Wyzwoleni Polacy znajdujący się na terenie Niemiec byli grupowani w obozach, które prowadziły kraje okupacyjne: Francja, Anglia, Ameryka. W przypadku wschodnich Niemiec – kontrolowanych przez ZSRR – brakuje danych na ten temat. W tych obozach ludność polska oczekiwała albo na powrót do kraju, albo na emigrację. Już podczas wojny alianci żywo interesowali się deportowaną do Niemiec ludnością polską. Kraje te zdawały sobie bowiem sprawę z tego, że w momencie klęski Hitlera to one będą odpowiedzialne za relokację przymusowych robotników z Polski²⁷. W 1945 roku liczba polskich obozów na terenie Niemiec wynosiła tysiąc. Z każdym rokiem malała i w 1947 było ich już 344. Obozy mieściły się zazwyczaj w opustoszałych budynkach szkolnych czy też magazynach. Teoretycznie powinny one były zapewniać przebywającym w nich opiekę medyczną i wyżywienie. W praktyce jednak sytuacja wyglądała zupełnie inaczej. Złe warunki sanitarne, brak dostępu do opieki lekarskiej oraz niedożywienie stawały się przyczyną wielu chorób. Ludność przebywająca tam często podejmowała się wielu wykroczeń – przede wszystkim z powodu braku stałego zatrudnienia.

²⁵ Por. K. Kosicki, *Przebytełski duszpasterstwa*, s. 556–557.

²⁶ Por. C. Łuczak, *Polacy w okupowanych Niemczech 1945–1949*, Poznań 1993, s. 21.

²⁷ Por. K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. Studium historyczne*, Wrocław–Warszawa 1974, s. 67.

Opiekę duszpasterską nad Polakami zgromadzonymi w obozach podjęło 900 polskich księży, z czego 761 przeżyło obóz w Dachau²⁸.

Opieka duszpasterska nad Polakami w tym czasie nie miała charakteru ściśle zorganizowanego. Zmiana nastąpiła w roku 1944, kiedy papież Pius XII mianował abpa Józefa Gawlinę – biskupa polowego Wojska Polskiego – opiekunem emigracji polskiej, a po roku ordynariuszem dla Polaków w Niemczech i Austrii²⁹. O ile, będąc opiekunem polskiej emigracji, abp Gawlina nie miał uprawnień jurysdykcyjnych na terenie Niemiec, o tyle od momentu powołania go na urząd ordynariusza dla Polaków w Niemczech został, w świetle prawa kościelnego, zrównany z niemieckimi biskupami i miał wśród Polonii w Niemczech swobodę działania. Obszar działalności abpa Gawliny obejmował strefę okupacyjną francuską, angielską i amerykańską. Arcybiskup zebrał wszystkich polskich księży posługujących w Niemczech wśród Polonii i udzielił im uprawnień jurysdykcyjnych. Mianował wikariuszem generalnym ks. Franciszka Jedwabskiego, który rozpoczął organizowanie agend kuralnych, a następnie, po jego wyjeździe, stanowisko to objął ks. Edward Lubowiecki. Sprawował on urząd wikariusza generalnego do momentu śmierci abpa Gawliny w 1964 roku, a następnie został mianowany ordynariuszem do Polaków w Niemczech³⁰. Ks. Lubowiecki regularnie odwiedzał wszystkie obozy. Nakłaniał księży do pisania regularnych comiesięcznych raportów duszpasterskich, w których znajdowały się szczegółowe informacje na temat przebywających w obozach Polaków i problemów z jakimi się zmagają³¹.

Praca duszpasterska w obozach była trudna. Wpływ na to miało wiele czynników. Po pierwsze odniesienie władz obozowych do duszpasterstwa było nie tylko obojętne, ale także wiele proponowanych przez

²⁸ Por. Sprawozdanie duszpasterskie z ośrodka Augsburg z 6 lutego 1949 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 290.

²⁹ Por. Dekret Stolicy Apostolskiej z 5 sierpnia 1945 r. dotyczący polskiego duszpasterstwa w Niemczech, Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 11.

³⁰ Por. M. Mraczek, *Przekształcenie Ordynariatu dla Polaków w Niemczech w Polską Misję Katolicką w Niemczech*, w: „Polonia Sacra” 27 (2023) z. 4, s. 194–196.

³¹ Por. Sprawozdania duszpasterskie z ośrodków: Haltern, Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 246; Bad-Harzburg, Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 230; Bamberg, Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 230.

duszpasterzy inicjatyw było odrzucanych i nieakceptowanych. Następnie należy wskazać kondycję samych duchownych. Księża posługujący w obozach sami byli dotknięci traumą i chorobami. Z uwagi na to potrzebowali opieki psychologicznej i medycznej, a w obozach brakowało nie tylko lekarstw, ale także niezbędnych warunków sanitarnych. Uciążliwość pracy duszpasterskiej w obozach wiązała się także z brakiem pomocy i sprzętów liturgicznych. Praca duchownych rozpoczynała się od organizowania w tych obozach miejsca na kaplicę i pomieszczenia katechetyczne. Księża odprawiali msze święte wieczorami, by umożliwić jak najliczniejszej wspólnotie wiernych uczestnictwo w nich. Mimo to frekwencja na mszach była niska. Księża próbowali dotrzeć do Polaków poprzez listy adresowane do nich osobiście bądź prywatne spotkania. Organizowano po mszach świętych spotkania przy Biblii. Tradycyjnie odbywała się wizyta duszpasterska po Świętach Bożego Narodzenia, co stwarzało okazję do nawiązania relacji. Ponadto zaangażowaniem księży była posługa sakramentalna i związane z nią katechezy przygotowujące do przyjęcia sakramentów³².

Inną formą pracy duszpasterskiej wśród Polaków w tamtym okresie były pielgrzymki do sanktuariów maryjnych na terenie Niemiec, a nie rzadko również poza granicami. Polacy chętnie w nich uczestniczyli, gdyż pielgrzymka pozwalała im nie tylko na chwilę uwolnić się od szarej i przytłaczającej ich rzeczywistości, ale także wyzwalała w nich pozytywne uczucia i rozbudzała wiarę, co w tamtejszych uwarunkowaniach było czymś niezastąpionym³³.

Duże znaczenie w pracy duszpasterskiej polscy księża przypisywali katechezie. Organizowano nauczanie religii niemal w każdym z obozów, co wiązało się z kolejnymi trudnościami. Wynikały one z niedostatecznej znajomości języka polskiego. Często zdarzało się, że Polki i Polacy zawierali małżeństwa mieszane. Jeżeli matką była np. Niemka, a ojcem Polak, dzieci bardzo słabo posługiwały się językiem polskim. Dlatego polscy księża rozdawali Katechizmy Kościoła katolickiego w języku polskim i usilnie nakłaniali do regularnej lektury. Tutaj napotykali na

³² Por. Sprawozdanie duszpasterskie z ośrodka Rosenheim za listopad 1945 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 276.

³³ Por. Pismo ks. S. Bartczaka z 28 X 1950 r. w sprawie nauczania religii po polsku, sygn. 242.

kolejny problem, którym był analfabetyzm. By temu przeciwdziałać, księża wraz z grupą nauczycieli podjęli inicjatywę tworzenia szkół parafialnych, gdzie obowiązkowo nauczano religii w wymiarze dwóch godzin tygodniowo, a wraz z nauczaniem religii krzewiono język polski i polską kulturę. Jesienią 1945 istniało ok. 1285 takich placówek na terenie Niemiec. Taki stan potrwał do roku 1950, kiedy nastąpiła likwidacja większości szkół polskich na tym terenie, a młodzież została wcielona do szkół niemieckich. Przyczyną tego była masowa emigracja rodzin polskich z Niemiec³⁴.

By przeciwdziałać analfabetyzmowi i zanikowi języka polskiego księża organizowali także biblioteki, w których promowano polską literaturę, przede wszystkim religijną. We wrześniu 1945 roku powołano Zrzeszenie Dziennikarzy i Wydawców Polskich, w skład którego weszli przede wszystkim księża. W początkowej fazie postanowiono wydawać jedynie podręczniki katechetyczne³⁵.

Jeszcze innym zaangażowaniem duszpasterskim tamtego czasu było harcerstwo. Księża chętnie podejmowali się opieki duszpasterskiej nad tworzącymi się drużynami. W roku 1947 został zatwierdzony „Regulamin kapelanów harcerstwa w Niemczech”. Harcerze angażowali się w życie religijne, pełnili np. straż przy Bożym grobie czy też budowali ołtarze na Boże Ciało. Księża dbali o ich stałą formację religijną. Organizowali pogadanki o wierze, rekolekcje, a także starali się ich angażować w różne inicjatywy charytatywne³⁶.

Kolejnym obszarem pracy duszpasterskiej była opieka nad studentami. Księża dbali o materialne zabezpieczenie studentów, ale równocześnie o zapewnienie im odpowiedniej i dostosowanej do ich uwarunkowań opieki duchowej. O zorganizowanych formach duszpasterstwa studentów można mówić od 1947 roku, kiedy została założona organizacja studencka Polskie Katolickie Stowarzyszenie Uniwersyteckie „Veritas”. Praca formacyjna polegała na comiesięcznych spotkaniach,

³⁴ Por. Sprawozdanie duszpasterskie z ośrodka Liegen-Heidelberg z lutego 1946 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 278.

³⁵ Por. Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej na terenie Fryburga od listopada do grudnia 1946 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 242.

³⁶ Por. Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej na terenie Fryburga od listopada do grudnia 1946 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 242.

w trakcie których podejmowano jakiś nurtujący społecznie i religijnie temat i wspólnie dyskutowano o nim. Ponadto spotykano się przy okazji różnych uroczystości i świąt kościelnych³⁷.

Księża w tamtym czasie byli również zaangażowani w opiekę nad więźniami. Tam, gdzie w więzieniach przebywała większa liczba Polaków, mianowano kapelanów więziennych. Odwiedziny więźniów odbywały się w zależności od możliwości czasowych danego duszpasterza. Zaznacza się tutaj dość duża dysproporcja, jeżeli weźmiemy pod uwagę różne rejony Niemiec. Dla niektórych duszpasterzy cotygodniowe odwiedziny więźniów nie stanowiły problemu, dla innych spotkanie z nimi kilka razy do roku było już dużym wyzwaniem logistycznym, z uwagi na rozległe terytorium pracy duszpasterskiej, w ramach którego podejmował posługę dany ksiądz. Często księża występowali w obronie więzionych Polaków. Warunki panujące w więzieniach były dość trudne – nie tylko te sanitarne, ale także społeczne. Kary wymierzane Polakom były dotkliwe i miały na celu zapobieganie szerzącym się w tamtym okresie rozbojom i przestępstwom, jakich dopuszczali się Polacy. Księża nie tylko podejmowali regularną posługę sakramentalną wśród więźniów, ale także dbali o regularne rekolekcje czy też o edukację. Problem analfabetyzmu był tutaj również wyraźnie zauważalny. Kontakt z księdzem był dla wielu więźniów tożsamy z kontaktem ze światem zewnętrznym³⁸.

Ważnym elementem pracy duszpasterskiej w okresie powojennym była działalność o charakterze charytatywnym. Sytuacja materialna, w jakiej znaleźli się Polacy na terenie Niemiec, skłoniła ks. Lubowieckiego do założenia w 1945 roku Caritasu. Idea ta bardzo szybko trafiła do lokalnych struktur duszpasterstw prowadzonych w języku polskim. W roku 1948 prawie wszystkie ośrodki duszpasterskie prowadzone w języku polskim dysponowały już swoim oddziałem Caritas. W jego ramach pomagano przede wszystkim osobom chorym, starszym, samotnym, ale także studentom i dzieciom. Wsparcie dla działalności Caritasu pochodziło z zagranicy, ale także i od miejscowych Polaków. Często ofiary zbierane we wspólnotach były przeznaczone na działalność

³⁷ Por. K. Kosicki, *Przełtyński duszpasterstwa*, s. 190.

³⁸ Por. Sprawozdanie duszpasterskie z ośrodka Mainleus od października do listopada 1946 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 248.

charytatywną. Organizowano także okolicznościowe zbiórki odzieży, artykułów spożywczych i środków czystości³⁹.

Polacy znajdujący się w Niemczech po zakończeniu wojny potrzebowali nie tylko pomocy materialnej. Za ubóstwem materialnym podążała bieda duchowa. Z uwagi na to duchowni rozszerzali swoją działalność. Nie koncentrowali się jedynie na pracy duszpasterskiej i pomocy charytatywnej, ale dbali także o życie kulturalne Polonii. Zaczęto organizować różne przedstawienia teatralne przy okazji Świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy, reaktywowano przedwojenne stowarzyszenia m.in. Związek Polaków w Niemczech, co miało na celu wydobywanie ludności polskiej z marazmu i obojętności. Szerokim echem odbił się powstały w 1945 roku w Fuldzie Związek Byłych Więźniów Politycznych Niemieckich Obozów Koncentracyjnych i Zjednoczenie Polskich Uchodźców w Niemczech Zachodnich. Wzorem tych wielkich stowarzyszeń zakładano także małe lokalne organizacje, jak np. związki zawodowe rzemieślników, dziennikarzy itd. Księża zapraszani byli przez te stowarzyszenia na zasadzie towarzyszenia duchowego z wykładami i odczytami⁴⁰. Oprócz tych stowarzyszeń, niezwiązanych bezpośrednio z działalnością kościelną, powstawały także i takie, które funkcjonowały na gruncie Kościoła katolickiego, np. Akcja Katolicka. Ponadto Polacy zaczęli zbierać się w różnych grupach duszpasterskich. Do najbardziej popularnych należały: ministranci, lektorzy, sodalicja mariańska, grupy różańcowe⁴¹.

Podjęmowanie różnych inicjatyw i działań pastoralno-kulturalnych przez duchownych w tamtym okresie miało na celu przede wszystkim zbliżenie tych ludzi do wiary i Kościoła, a także troskę o integralny rozwój każdego z nich. W ówczesnych warunkach nie było to jednak proste zadanie. Zmaganie się z niedostatkiem materialnym, chorobami i niechęcią do jakiegokolwiek pracy – w związku z doświadczeniami obozów koncentracyjnych – skutkowało zubożeniem człowieka w każdym obszarze jego egzystencji. Do tego dochodziły kwestie moralne, jak rozwiązłość seksualna czy przestępstwa i grabieże. Chociaż okres ten nie

39 Por. Protokół z konferencji w sprawie Caritasu, Padeborn-Salzkotten, 24–25 XI 1949, Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 249.

40 Por. K. Kosicki, *Przebłycki duszpasterstwa*, s. 202.

41 Por. K. Kosicki, *Przebłycki duszpasterstwa*, s. 202.

należał do najłatwiejszych, to był jednak istotnym etapem w kształtowaniu się struktury duszpasterstwa polonijnego i organizowaniu życia miejscowej Polonii.

5. Powstanie Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech

Wraz ze śmiercią ks. Edwarda Lubowieckiego w 1975 roku zakończył działalność ordynariat do spraw Polaków w Niemczech. Duszpasterstwo polonijne postanowiono zreorganizować zgodnie z zaleceniami Soboru Watykańskiego II. W myśl zaleceń soborowych konferencje episkopatu każdego kraju powinny zatroszczyć się o organizację i funkcjonowanie duszpasterstw emigracji. Przyczyn takiego stanu rzeczy można wskazać kilka:

1. Potrzeby religijne najlepiej można wyrazić za pomocą języka ojczystego – bliższego sercu.
2. Praktykowanie tradycji i zwyczajów religijnych wyniesionych z kraju pochodzenia umożliwia lepszą aklimatyzację w nowym miejscu i pomaga w stworzeniu nowego domu.
3. Dzięki wsparciu rodaków i wspólnoty Kościoła każdy nowoprzybyły emigrant mógł w początkowej fazie poczuć psychologiczne wsparcie.
4. Język liturgiczny jest specyficzny, co sprawia, że treści przekazywane w kościołach w językach obcych są przez migrantów słabo rozumiane, na czym cierpi ich życie duchowe.
5. Praktykowanie wiary w języku ojczystym gwarantuje także zachowywanie języka ojczystego i kultury religijnej kraju pochodzenia w kolejnych pokoleniach.
6. Dla społeczności lokalnej istnienie duszpasterstw międzynarodowych jest ubogaceniem i świadectwem różnorodności i powszechności Kościoła.

W związku z tym przy Konferencji Episkopatu Niemiec został powołany referat do spraw duszpasterstwa obcokrajowców. Przy Konferencji Episkopatu Polski została utworzona komisja ds. duszpasterstwa emigracji. W ten sposób duszpasterstwo polonijne zaczęło podlegać

jurysdykcji terytorialnej biskupów niemieckich i nadano mu nazwę: Polska Misja Katolicka⁴².

Z uwagi na liczebność Polaków na czele Polskiej Misji Katolickiej stoi delegat. Podkreśla to znaczenie tej jednostki i sprawia, że ma ona swojego reprezentanta w Konferencji Episkopatu Niemiec⁴³. W odniesieniu do duszpasterstw obcokrajowych można mówić o delegacie bądź koordynatorze reprezentującym społeczność migracyjną różnych narodowości. Duszpasterstwa obcokrajowców w Niemczech, które mają swojego delegata, są prawnie i strukturalnie usytuowane wyżej niż te, które mają jedynie swojego koordynatora. Kandydat na delegata jest wskazywany poprzez Konferencję Episkopatu Polski i zatwierdzany przez Episkopat Niemiec. Do głównych zadań delegata należy zatem pośredniczenie między jedną i drugą konferencją episkopatu oraz rozwijanie wspólnych, polsko-niemieckich inicjatyw służących zbliżeniu jednego i drugiego Kościoła. Kolejne zadania delegata to czuwanie, by potrzeby religijne wiernych wyrażających wiarę w języku polskim były dostrzegane i w miarę możliwości zaspokajane. Delegat moderuje także życie religijne Polaków na terenie Niemiec i troszczy się o to, by zapewnić odpowiednią liczbę polskich duchownych do duszpasterstwa polonijnego, którzy będą organizowali życie religijne w regionach. Delegat jest także zobowiązany do regularnego odwiedzania polskich misji i czuwania nad prawidłowym ich rozwojem. Kandydat na delegata musi mieć doświadczenie w duszpasterstwie jednego i drugiego kraju, posługiwać się biegle językiem polskim i niemieckim oraz orientować się w strukturach i sposobie funkcjonowania niemieckich diecezji. Musi wyróżniać się także odpowiednimi predyspozycjami osobowościowymi. Delegat dba również o formację stałą i szkolenia dla pracujących w Polskiej Misji księży oraz jest dla nich partnerem do rozmowy we wszystkich sprawach duszpasterskich i problemowych, przed jakimi stoją.

Funkcjonowanie Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech reguluje pięć dokumentów, które (poza *Richtlinien für die polnischsprachige Seelsorge in Deutschland*) odnoszą się także do duszpasterstw innych języków obcych w Niemczech. Pierwszy z nich to Kodeks prawa kanonicznego

⁴² Por. S. Bober, *Duszpasterstwo polskie w Niemczech*, s. 53.

⁴³ Por. Deutsche Bischofskonferenz, *Richtlinien für die Amtsausübung der Delegaten für die Seelsorge in anderen Muttersprachen*, 17.09.2001 (materiał wewnętrzny).

nakreślający aspekt prawny funkcjonowania duszpasterstw języków obcych. Kolejny, zatytułowany *Erga migrantes caritas Christi*⁴⁴ z 2004 jest watykańską instrukcją odnoszącą się zarówno do prawnych uwarunkowań funkcjonowania duszpasterstw obcojęzycznych, jak też zostały w nim nakreślone teologiczne podstawy organizowania takich duszpasterstw w ramach całego Kościoła katolickiego. Kolejne dwa dokumenty: *Auf dem Weg zu einer interkulturellen Communio. Leitlinien für die Seelsorge in anderen Sprachen und Riten*⁴⁵ i *Richtlinien für die Amtsausübung der Delegaten für die Seelsorge in anderen Muttersprachen*⁴⁶ są dokumentami wydanymi przez Konferencję Episkopatu Niemiec. Dokumenty te w głównej mierze koncentrują się na zadaniach, jakie mają do spełnienia duszpasterstwa obcojęzyczne, oraz wskazują na kompetencje duchownych, którzy ubiegają się o posługę w Niemczech w ramach duszpasterstw języków obcych. Ostatni z dokumentów *Richtlinien für die polnischsprachige Seelsorge in Deutschland*⁴⁷ jest instrukcją przygotowaną wspólnie przez konferencję polskiego i niemieckiego episkopatu, która określa zasady funkcjonowania polskojęzycznego duszpasterstwa w Niemczech. Dokument ten jest właściwie potwierdzeniem wytycznych znajdujących się w powyższych dokumentach, a jego ranga polega na desygnowaniu i przyjęciu go przez obydwie konferencje episkopatu. Reasumując, na podstawie powyższych dokumentów można zaczerpnąć wiedzy na temat struktury prawnej i organizacyjnej misji obcojęzycznych w Niemczech, zadań stawianych duszpasterstwom międzynarodowym w Niemczech oraz kompetencji, jakie muszą posiadać duchowni pragnący podjąć się pracy w Niemczech w ramach duszpasterstw obcojęzycznych.

Z punktu widzenia prawa kanonicznego duszpasterstwa obcojęzyczne (w tym polskojęzyczne) w Niemczech zorganizowane są w następujących formach:

44 Por. Papieska Rada ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych, Instrukcja *Erga migrantes caritas Christi*, 3.05.2004.

45 Por. Deutsche Bischofskonferenz, *Auf dem Weg zu einer interkulturellen Communio. Leitlinien für die Seelsorge in anderen Sprachen und Riten*, 18.09.2024.

46 Por. Deutsche Bischofskonferenz, *Richtlinien für die Amtsausübung der Delegaten*.

47 *Richtlinien für die polnischsprachige Seelsorge*, 17.09.2001, w: *Duszpasterstwo polskojęzyczne w Niemczech 1945–2005. Polnischsprachige Seelsorge in Deutschland 1945–2005*, red. S. Bober, S. Budyn, Lublin–Hannover 2006, s. 925–932.

- *Missio cum cura animarum* to termin odnoszący się do formy organizacji duszpasterstwa obcojęzycznego, w ramach której duszpasterz, choć nie stoi na czele formalnie utworzonej parafii, posiada pełną władzę do udzielania sakramentów, prowadzenia ksiąg parafialnych oraz organizowania życia religijnego wspólnoty⁴⁸.
- *Missio sine cura animarum* to sposób organizowania duszpasterstw obcojęzycznych, w ramach którego duchowni pełnią opiekę duszpasterską nad powierzonymi im wiernymi, ale nie w ramach formalnie zorganizowanej parafii. Takie duszpasterstwa charakteryzują się ograniczonymi uprawnieniami jurysdykcyjnymi – na przykład duchowni nie prowadzą ksiąg parafialnych i nie mają prawa udzielać delegacji do błogosławienia małżeństw⁴⁹.

Opublikowany w 2024 roku dokument zatytułowany *Auf dem Weg zu einer interkulturellen Communio. Leitlinien für die Seelsorge in anderen Sprachen und Riten* koncentruje się na zadaniach, które stoją przed duszpasterstwami obcojęzycznymi. Dokument ten zastępuje wydany w 2003 roku *Eine Kirche in vielen Sprachen und Völkern. Leitlinien für die Seelsorge an Katholiken anderer Muttersprache*. Opracowanie nowych wytycznych dla duszpasterstw obcojęzycznych było konieczne z uwagi na cztery kluczowe powody:

1. **Zwiększenie obecności katolików innych rytów.** Wraz z rosnącym napływem emigrantów, głównie z Ukrainy i Bliskiego Wschodu, do Niemiec na terenie kraju pojawiły się także wspólnoty katolików różnych rytów chrześcijańskich. Należą do nich katolicy obrządku bizantyjskiego, w tym grekokatolicy ukraińscy, słowaccy, rumuńscy i melchiccy; katolicy obrządku maronickiego, w dużej mierze wśród diaspory libańskiej; katolicy obrządku chaldejskiego i syryjskiego, pochodzący zwłaszcza z Iraku, Syrii i Turcji; oraz katolicy obrządku ormiańskiego, skupieni w mniejszych wspólnotach. Obecność katolików innych rytów w ramach Kościoła katolickiego w Niemczech stwarza liczne wyzwania, takie jak

48 Por. *Codex iuris canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, „*Acta Apostolicae Sedis*” 75 (1983) pars 2, kan. 516 § 1–2; A. Skowronek, *Parafia i misja*, Katowice 1982, s. 143–147.

49 Por. *Codex iuris canonici*, kan. 516 § 1–2; F. Bączkowicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 2, Opole 1958, s. 77–79.

odpowiednia logistyka – dostosowanie infrastruktury kościelnej do potrzeb liturgicznych poszczególnych rytów – oraz zapewnienie im odpowiedniej opieki duszpasterskiej przez duchownych, którzy są w stanie celebrować liturgię zgodnie z danym rytym⁵⁰.

2. **Zmiany strukturalne Kościoła w Niemczech.** Kościół w Niemczech stoi obecnie przed poważnymi zmianami strukturalnymi, które wynikają z kilku kluczowych czynników: malejącej liczby wiaryzących, spadku liczby personelu parafialnego oraz redukcji posiadanych nieruchomości z powodu trudności w ich utrzymaniu oraz braku realnej potrzeby ich dalszego użytkowania. W efekcie dotychczasowe parafie zostaną przekształcone w większe jednostki terytorialne, które będą dysponować mniejszym zapleczem i mniejszą liczbą personelu parafialnego⁵¹.

3. **Zmiany generacyjne w ramach duszpasterstw obcojęzycznych.** Mówiąc o duszpasterstwach międzynarodowych w Niemczech, należy uwzględnić zróżnicowaną strukturę społeczną tych wspólnot. Tworzą je zarówno emigranci, którzy od dłuższego czasu mieszkają w Niemczech i wychowali tu już dwa lub trzy pokolenia, jak i osoby świeżo przybyłe z kraju pochodzenia. Taki układ powoduje, że duszpasterstwa te cechują się dużą różnorodnością – zarówno pod względem mentalnym, jak i językowym. Różni się również stopień przywiązania do ojczystego kraju, czy to w odniesieniu do samego

⁵⁰ Por. B. J. Berkmann, *Migrants from Eastern Catholic Churches in Germany*, „Vergentis” (2020) no. 11, s. 21; J. Luxmoore, *As refugees increase, German bishops work to include Eastern Catholics*, „Crux” 19.10.2020, <https://cruxnow.com/church-in-europe/2020/10/as-refugees-increase-german-bishops-work-to-include-eastern-catholics> (15.09.2025); Przykładem instytucjonalnej odpowiedzi na wyzwania logistyczne i duszpasterskie związane z obecnością katolików różnych rytów jest Collegium Orientale in Eichstätt, kształcące kapłanów obrządków wschodnich. Zob. <https://www.collegium-orientale.de> (15.09.2025).

⁵¹ Por. Von allem weniger – EKD, *Evangelische Kirche in Deutschland*, 27.03.2025, <https://www.ekd.de/de/von-allem-weniger-mitgliederzahlen-sinken-89324.htm> (15.09.2025); *Katholische Pfarreien und Organisationsreformen*, Fowid, 07.04.2017, <https://fowid.de/meldung/katholische-pfarreien-und-organisationsreformen> (15.09.2025); *Kirchen müssen laut Bericht rund 40.000 Immobilien aufgeben*, Vatican News, 02.05.2023, <https://www.vaticannews.va/de/kirche/news/2023-05/deutschland-kirchen-bericht-vierzigtausend-immobilien-aufgeben.html> (15.09.2025).

kraju pochodzenia czy też w kontekście przynależności do tradycji narodowych⁵².

4. **Wyzwania związane z sytuacją geopolityczną na świecie.** Zwiększająca się indywidualizacja oraz wzrost wpływów ruchów nacjonalistycznych i populistycznych w państwach europejskich, a także odchodzenie od chrześcijańskiej wspólnoty wartości, na której oparta była cywilizacja europejska, stanowią poważne wyzwanie dla państw Unii Europejskiej. Są one również zagrożeniem dla współpracy i solidarności międzynarodowej. W związku z tym przed Kościołem katolickim staje zarówno duże wyzwanie, jak i szansa. Pomimo politycznych podziałów między narodami Kościół ma do odegrania kluczową rolę w jednoczeniu ludzi różnych kultur, narodowości, ras i języków. Jest to szczególnie istotne w krajach, gdzie te różnorodne narodowości współistnieją w ramach jednego społeczeństwa, jak ma to miejsce w Niemczech. W związku z tym szczególną rolę odgrywają duszpasterstwa dla obcokrajowców i osób mówiących w różnych językach⁵³.

Nowy dokument zaleca, aby organizacja duszpasterstw międzynarodowych opierała się na dwóch filarach tzw. „Eigene Räume” (przestrzeń własna) i „Begegnungsräume” (przestrzeń wspólna)⁵⁴.

„Eigene Räume” to przestrzeń zarezerwowana dla charakterystycznych dla danej nacji form pobożnościowych, które stanowią istotny element w rozwoju wiary i życia religijnego. Są to takie formy, które trudno zaadaptować do Kościoła lokalnego z powodu różnic mentalnych, kulturowych oraz czynników historycznych⁵⁵. W przypadku polskojęzycznego duszpasterstwa do takich form pobożnościowych należy szeroko rozwinięta pobożność maryjna, a także formy pobożności pasywnej, takie jak droga krzyżowa czy nabożeństwo gorzkich żali. W przypadku

52 Por. C. Thierfelder, *Pastoral care (Seelsorge) and spiritual care in Germany*, „HTS Theological Studies / Theological Studies” 73 (2017) no. 4, a4803, <https://doi.org/10.4102/hts.v73i4.4803>.

53 Por. W. Palaver, *Collective identity and Christianity: Europe between nationalism and an open patriotism*, „Religions” 12 (2021) no. 5, 339.

54 Por. Deutsche Bischofskonferenz, *Auf dem Weg zu einer interkulturellen Communio*, s. 26–30.

55 Por. Deutsche Bischofskonferenz, *Auf dem Weg zu einer interkulturellen Communio*, s. 26–28.

pobożności maryjnej szczególnie wyraźnie zaznaczają się czynniki historyczne związane z dziejami Polski oraz emocjonalnym przeżywaniem wiary przez Polaków. Ten drugi aspekt miał również istotny wpływ na kształtowanie się form religijności pasyjnej⁵⁶.

„Begegnungsräume” to przestrzeń spotkania wiernych ukształtowanych w tradycji religijnej kraju pochodzenia z Kościołem lokalnym. W ramach tej przestrzeni wierni rozwijają i kształtują swoją wiarę, integrując swoje dziedzictwo religijne z lokalnym kontekstem kościelnym⁵⁷. Przykładem takiego spotkania mogą być wspólne inicjatywy pastoralne, takie jak obchodzenie świąt kościelnych, na przykład Bożego Ciała, wspólne pielgrzymki czy wyjazdy studyjne. W ramach tych działań dochodzi do lepszej integracji wiernych, a także organizowane są wieczory formacyjne, podczas których przybliżana jest kultura religijna poszczególnych krajów.

Ponadto dokument ten zawiera wymagania, którym musi sprostać duchowny ubiegający się o posługę w ramach duszpasterstwa obcokrajowców w Niemczech. Zgodnie z przedstawionymi wytycznymi kandydat powinien przede wszystkim posiadać dobrą znajomość języka niemieckiego. Poziom znajomości języka ustala indywidualnie każda diecezja. Kolejnym ważnym aspektem jest doświadczenie pastoralne kandydata oraz znajomość realiów Kościoła w Niemczech⁵⁸.

Polskie misje katolickie w Niemczech są obecnie zgrupowane w sześciu regionach duszpasterskich, z których każdy ma swojego reprezentanta – kapłana pełniącego funkcję lidera danego regionu. Każdy z tych reprezentantów wchodzi w skład rady kapłańskiej przy delegacie. Drugim organem doradczym delegata jest rada świeckich. Obecnie Polska Misja Katolicka w Niemczech obejmuje 70 ośrodków duszpasterskich, w których posługę pełni 120 księży diecezjalnych i zakonnych. Ostatnie dwadzieścia lat działalności Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech to czas gwałtownego wzrostu liczby polskiej emigracji, rozwoju

56 Por. E. Zimnica-Kuzioła, *Polski „homo religiosus”. Doświadczenie religijne w relacjach potocznych*, Łódź 2013, s. 224.

57 Por. Deutsche Bischofskonferenz, *Auf dem Weg zu einer interkulturellen Communio*, 28–30.

58 Por. *Richtlinien für die polnischsprachige Seelsorge*, s. 925–932.

struktur duszpasterskich oraz powoływania nowych ośrodków pracy duszpasterskiej.

Zakończenie

Historia Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech to fascynujący przykład ciągłości i zdolności do adaptacji instytucji, która przez dekady odpowiadała na zmieniające się potrzeby Polaków na obczyźnie. Jej działalność, od pierwszych inicjatyw duszpasterskich po formalne powołanie Misji w 1976 roku, ukazuje, jak ważne było duchowe wsparcie i kultywowanie polskości dla ludzi, którzy w obcym kraju musieli odnaleźć swoje miejsce. Misja Katolicka stała się nie tylko przestrzenią modlitwy i udzielania sakramentów, ale także platformą integracji społecznej, kulturowej i narodowej.

Jubileusz 50-lecia Polskiej Misji Katolickiej skłania do refleksji nad jej dziedzictwem oraz przyszłością w kontekście współczesnych wyzwań. W obliczu globalizacji, rosnącej mobilności migracyjnej, a także postępującej sekularyzacji Misja musi zmierzyć się z pytaniami o swoją rolę w życiu nowych pokoleń Polaków, które często są bardziej zintegrowane z niemieckim społeczeństwem, a jednocześnie narażone na utratę więzi z kulturą i tradycją swoich przodków. Jak zachować równowagę między wiernością chrześcijańskim wartościom i polskiej tożsamości a otwartością na nowe potrzeby współczesnego świata?

Podsumowując, Polska Misja Katolicka w Niemczech jest nie tylko świadectwem trudnych losów Polaków na emigracji, ale także dowodem ich siły i zdolności do organizowania się w obliczu wyzwań. To instytucja, która przez 50 lat budowała mosty między Polską a Niemcami, jednocześnie służąc jako kotwica tożsamości dla polskiej diaspory. Jej historia pokazuje, że duchowość i wspólnota mogą być fundamentem przetrwania w najtrudniejszych okolicznościach. Patrząc w przyszłość, warto zastanowić się, jak Misja może nadal spełniać swoje cele, stając się miejscem, gdzie tradycja spotyka się z nowoczesnością, a przeszłość inspirowe przyszłość.

Bibliografia

- Bączkiewicz F., Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa, t. 2, Opole 1958.
- Berkmann B. J., *Migrants from Eastern Catholic Churches in Germany*, „*Vergentis*” (2020) no. 11, s. 19–29.
- Bober S., *Duszpasterstwo polskie w Niemczech*, w: *Duszpasterstwo polskojęzyczne w Niemczech 1945–2005. Polnischsprachige Seelsorge in Deutschland 1945–2005*, red. S. Bober, S. Budyn, Lublin–Hannover 2006, s. 23–58.
- Codex iuris canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, „*Acta Apostolicae Sedis*” 75 (1983) pars 2, s. 1–317.
- Dekret Stolicy Apostolskiej z 5 sierpnia 1945 r. dotyczący polskiego duszpasterstwa w Niemczech, *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech*, sygn. 11.
- Deutsche Bischofskonferenz, *Auf dem Weg zu einer interkulturellen Communion. Leitlinien für die Seelsorge in anderen Sprachen und Riten*, 18.09.2024.
- Deutsche Bischofskonferenz, *Richtlinien für die Amtsausübung der Delegaten für die Seelsorge in anderen Muttersprachen*, 17.09.2001 (materiał wewnętrzny).
- Janusz G., *Polacy w Niemczech a niepodległość Polski*, w: *Polonia i odbudowa państwa polskiego w 1918 roku*, red. W. Ślădkowski, Lublin–Warszawa 1991, s. 50–70.
- Janusz G., *Polonia w Republice Federalnej Niemiec*, Lublin 1990.
- Katholische Pfarreien und Organisationsreformen, Fowid, 07.04.2017, <https://fowid.de/meldung/katholische-pfarreien-und-organisation-sreformen> (15.09.2025).
- Kersten K., *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. Studium historyczne*, Wrocław–Warszawa 1974.
- Kirchen müssen laut Bericht rund 40.000 Immobilien aufgeben, Vatican News, 02.05.2023, <https://www.vaticannews.va/de/kirche/news/2023-05/deutschland-kirchen-bericht-vierzigtausend-immobilien-aufgeben.html> (15.09.2025).
- Kołodziej B., *Opieka duszpasterska nad wychodźcami polskimi*, Poznań 2003.

- Kosicki K., *Przebłyty duszpasterstwa wśród Polaków w Niemczech w czasie II wojny światowej*, „Duszpasterz Polski Zagranicą” 42 (1991), s. 551–552.
- Kozłowski J., *Polacy w Niemczech w XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, w: *Polonia w Europie*, red. B. Szydłowska-Cegłowa, Poznań 1992, s. 223–243.
- Kozłowski J., *Rozwój organizacji społeczno-narodowych wychodźstwa polskiego w Niemczech w latach 1870–1914*, Wrocław–Warszawa 1987.
- Łuczak C., *Polacy w okupowanych Niemczech 1945–1949*, Poznań 1993.
- Luxmoore J., *As refugees increase, German bishops work to include Eastern Catholics*, „Crux” 19.10.2020, <https://cruxnow.com/church-in-europe/2020/10/as-refugees-increase-german-bishops-work-to-include-eastern-catholics> (15.09.2025).
- Mraczek M., *Przekształcenie Ordynariatu dla Polaków w Niemczech w Polską Misję Katolicką w Niemczech*, „Polonia Sacra” 27 (2023) z. 4, s. 189–208, <https://doi.org/10.15633/ps.27409>.
- Murzynowska K., *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880–1914*, Wrocław–Warszawa 1972.
- Nadolny A., *Organizacje kulturalne Polaków w Niemczech do 1939 roku*, w: *Polacy–Niemcy. Przeszość–teraźniejszość–przyszłość*, red. Z. Zieliński, Katowice 1993, s. 108–127.
- Palaver W., *Collective identity and Christianity: Europe between nationalism and an open patriotism*, „Religions” 12 (2021) no. 5, 339, <https://doi.org/10.3390/rel12050339>.
- Papieska Rada ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych, *Instrukcja Erga migrantes caritas Christi*, 3.05.2004.
- Pismo ks. S. Bartczaka z 28 X 1950 r. w sprawie nauczania religii po polsku, *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech*, sygn. 242.
- Polonia w Niemczech. Historia i współczesność*, red. M. Masłowska, Warszawa 1995.
- Protokół z konferencji w sprawie Caritasu (Paderborn–Salzkotten)*, 24–25 XI 1949 r., *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech*, sygn. 249.
- Religijność katolików polskojęzycznych w Hamburgu*, red. H. Koszałka, Ząbki 2002.
- Richtlinien für die polnischsprachige Seelsorge*, 17.09.2001, w: *Duszpasterstwo polskojęzyczne w Niemczech 1945–2005. Polnischsprachige Seelsorge in Deutschland 1945–2005*, red. S. Bober, S. Budyn, Lublin–Hannover 2006, s. 925–932.

- Skowronek A., *Parafia i misja*, Katowice 1982.
- Śliwański J., Weiss A., *Z dziejów duszpasterstwa Polaków w Niemczech Zachodnich*, „*Studia Polonijne*” 1 (1976), s. 139–148.
- Sprawozdania duszpasterskie z ośrodków: Haltern, Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 246; Bad-Harzburg, Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 230; Bamberg, Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 230.
- Sprawozdanie duszpasterskie z ośrodka Augsburg z 6 lutego 1949 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 290.
- Sprawozdanie duszpasterskie z ośrodka Liegen-Heidelberg z lutego 1946 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 278.
- Sprawozdanie duszpasterskie z ośrodka Mainleus od października do listopada 1946 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 248.
- Sprawozdanie duszpasterskie z ośrodka Rosenheim za listopad 1945 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 276.
- Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej na terenie Fryburga od listopada do grudnia 1946 r., Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech, sygn. 242.
- Szulczyński A., *Zarys dziejów Polonii niemieckiej: z informatorem*, Berlin 1999.
- Thierfelder C., *Pastoral care (Seelsorge) and spiritual care in Germany*, „*HTS Theologiese Studies / Theological Studies*” 73 (2017) no. 4, a4803, <https://doi.org/10.4102/hts.v73i4.4803>.
- Von allem weniger, Evangelische Kirche in Deutschland, 27.03.2025, <https://www.ekd.de/de/von-allem-weniger-mitgliederzahlen-sinken-89324.htm> (15.09.2025).
- Wierzbiański B., *Polonia zagraniczna w latach 1939–1946*, Londyn 1946.
- Wilkosz M., *Polnische Katholische Jugend in Deutschland. Standortbestimmung & Entwicklungstendenzen in den Jahren 1945–1952 und nach 1990. Eine vergleichende Analyse*, Katowice–Hannover 2022.
- Z literą „P”. Polacy na robotach przymusowych w hitlerowskiej Rzeszy 1939–1945. Wspomnienia, wybór i oprac. R. Dyliński, M. Flejsierowicz, S. Kubiak, Poznań 1976.

Zieliński Z., Niemcy i katolicyzm polski w czasie II wojny światowej, w: Polacy – Niemcy. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość, Katowice 1993, s. 32–46.

Zimnica-Kuzioła E., Polski „homo religiosus”. Doświadczenie religijne w relacjach potocznych, Łódź 2013.